

УДК 349.2 (477)

О.М. Олійник

ЗМІНИ В СФЕРІ ОПЛАТИ ПРАЦІ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ (1921-1923 рр.)

В статті проаналізована діяльність державних органів та профспілок в галузі оплати праці в 1921-1923 рр. в Україні. Основна мета реформ заробітної платні в першій половині 20-х рр. – це повернення їй стимулюючої ролі для зростання продуктивності праці.

Ключові слова: оплата праці, профспілки, органи праці, продуктивність праці, заробітна платня.

В статье проанализирована деятельность государственных органов и профсоюзов в сфере оплаты труда в 1921-1923 гг. в Украине. Основная цель реформ заработной платы в первой половине 20-х гг. – это возвращение ей стимулирующей роли для роста продуктивности труда.

Ключевые слова: оплата труда, профсоюзы, органы труда, продуктивность труда, заработная плата.

In the article is analyzed activity of public organs and trade unions in the field of payment of labour in 1921-1923 in Ukraine. The primary purpose of reforms of salary in 20-th years - it returning to it the stimulant role for the growth of the productivity of labour.

Key words: labor legislation, trade unions, organs of labour, productivity of labour, salary.

Постановки¹⁶ проблеми. Нова економічна політика потребувала значної зміни всіх складових політики заробітної платні. В інтересах підвищення ефективності виробництва потрібно було більш повно враховувати такий чинник як зацікавленість робітників в зростанні результатів особистої праці. Швидше треба було б відмовитися від зрівнялівки в оплаті праці, що була введена в період громадянської війни й обумовлювалась політикою воєнного комунізму.

Основна суперечність тодішніх відносин оплати праці полягала в тому, що більшовицьким урядом капіталізм лише допускався на чітко визначених умовах й існував поруч з

соціалізмом. Практика ставила перед ним одні завдання, а ідеологія – диктувала зовсім інші.

Сутність породженого конфлікту полягала в тому, що можливість опори на ентузіазм працівників та моральне заохочення сильно скоротилася. Тому єдиним шляхом, що залишився було збільшення матеріального заохочення до праці.

Аналіз актуальних досліджень. Діяльність державних органів та профспілок в галузі оплати праці в першій половині 20-х рр. відноситься до достатньо малодосліджених наукових проблем. Це пояснюється тим, що починаючи з початку 1930-х років об'єктивне висвітлення цієї доби було під забороною, і більш-менш повні наукові дослідження починають з'являтися

тільки після 1991 р. й розпаду СРСР. Проблеми реформування заробітної платні аналізуються в наукових працях Андреева А.А. [1], Божко В.М. [2], Ільюхова О.А. [8], Лаврентьева В. [12], Лютова Л.Н. [13], Шмідта В.В. [23] та багатьох ін. В цих та інших працях зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дає можливість автору оцінити та критично проаналізувати наукові роботи попередників та виявити питання, які поки що залишаються не вирішеними.

Мета статті визначається актуальністю обраної теми та ступенем її наукової розробки. Головним завданням є проаналізувати реформи в галузі оплати праці першої половини 20-х років та участь в ній державних та громадських органів.

Виклад основного матеріалу. В радянські часи найбільш важливу роль мала стимулююча функція заробітної плати, особливо в 20-30-ті рр. В цей час вона прямо була пов'язана з продуктивністю праці, а в роки перших п'ятирічок взагалі встановлюється тенденція переважного зростання продуктивності праці над збільшенням оплати праці [8, с.8].

Диференціація заробітної плати в період непу здійснювалась відповідно до кваліфікації працівників галузі, застосовувалась також міжгалузєва диференціація, а зростання зарплати, в свою чергу було пов'язане із результатами комерційної діяльності підприємства. Але це призводило до різних темпів зростання заробітної платні в галузях промисловості, а іноді й на окремих підприємствах. Це перш за все стосувалось базових галузей (наприклад паливних) і тих, що виробляли предмети споживання [2, С.163].

В УСРР нерідко були випадки, коли окремі території і навіть підприємства на свій розсуд запроваджували тарифну сітку. Це приводило до плутанини і безладдя в тарифній діяльності. Так, в місті Черкаси Київської губернії була введена така преміювальна система, при якій заробітна платня досягала до 100 тис. крб. в місяць у радзнаках. Одночасно в місті Біла Церква цієї губернії заробітна платня не перевищувала 14-18 тис. крб. в місяць [19, оп.1, спр.676, арк.16].

Для впровадження в життя економічного закону розподілу за працею уряд Радянської держави прийняв кілька декретів і постанов. Вже 7 квітня 1921 р. РНК РСФРР ухвалила постанову «Про регулювання оплати праці працівників» [18], яка діяла і в УСРР.

Це був перший нормативний акт Радянської держави, який вимагав використання нових принципів в оплаті праці. Намагаючись стимулювати боротьбу за підвищення продуктивності

праці Раднарком УСРР скасував (з 1 травня 1921 р.) обмеження приробітку при відрядно-преміальній оплаті праці та надав можливість, як було сказано в постанові, всім робітникам через «підвищення продуктивності і сумлінне ставлення до роботи збільшувати свій заробіток незалежно від процентного відношення суми заробітку до основної тарифної ставки» [3, №7-8, 1921, С.35]. В цей же час була прийнята Постанова РНК УСРР «Про мінімум заробітної платні на травень 1921 року» [20, оп.1, спр.440, арк.2]. У відповідності з нею він був введений в оплаті праці на всіх державних підприємствах і установах.

Але дуже низький рівень заробітної платні на початку 20-х рр. та ще в умовах великої інфляції не тільки не стимулювали продуктивність праці, але й взагалі не давали змогу відновитися робітнику після роботи та й вели до виснаження організму. Тому уряд прийняв рішення використовувати вже накоплений досвід натурального преміювання і вводить Декретом РНК від 7 квітня 1921 р. щомісячне натуральне преміювання [6]. Фонд натурального преміювання складався з частини фабрикатів свого підприємства, розмір його визначався рівнем продуктивності праці на ньому [15, 9 квітня 1921 р.].

З іншого боку Постанова Ради Праці і Оборони РСФРР «Про колективне забезпечення робітників і службовців деяких державних підприємств» прийнята 17 червня 1921 р. була спрямована на поліпшення матеріального становища працівників, удосконалення нової системи оплати праці і ліквідацію зрівнялівки [15, 19 червня 1921 р.]. Суть колективної системи оплати праці полягала в тому, що все забезпечення робітників і службовців підприємства, переведеного на колективне постачання, проводилося виключно у вигляді заробітної плати, незалежно від її форми – грошової чи натуральної.

У вересні 1921 р. в УСРР було переведено на колективне забезпечення 52 тис. робітників і службовців переважно підприємств важкої промисловості, а на початок грудня 1921 р. – вже 748 тис. [3, №12, 1921, С.7-8.] В рішенні VI Всеукраїнської партійної конференції, проведеної в грудні 1921 р., підкреслювалось: «що система колективного забезпечення підприємствам предметів споживання і грошей на оплату праці загалом і в цілому себе виправдала. Там, де запроваджувалася ця система, спостерігалось оздоровлення життя підприємств... і посилення зацікавленості робітників до своєї справи» [10, №295, 29 грудня 1921 р. дод.].

Ця міра дала очікуваний ефект, але тільки на тих підприємствах, які отримували таке постачання. Так вважав і тодішній секретар ВЦРПС А.А. Андрєєв: “Результати введення колективного забезпечення на цих підприємствах, як в значенні підвищення продуктивності праці, так й в сенсі скорочення штатів підприємств за рахунок видалення зайвого балансу... Таким чином, круг колективного постачання значно розширився, його використання дало можливість скороченню штатів й за цей рахунок підвищення рівня заробітної платні, й тим самим – підвищення продуктивності” [1].

Але практика натуральних виплат не отримала широкого розповсюдження в країні. По-перше, не було достатніх продовольчих резервів. Голод 1921-1923 рр. не дав повністю реалізуватися цій ідеї. По-друге, оплата праці харчами входила в протиріччя з ринковими принципами нової економічної політики заробітної платні. В умовах достатньо швидкого зміцнення рубля та розширення продовольчого ринку, від цієї практики швидко відмовились.

Переведення підприємств на госпрозрахунок в 1922 р. призвело до зміни системи оплати праці та введення залежності заробітку працівників відповідно до виробленого продукту.

Нова система оплати праці, яка діяла в той час отримала назву “фондової”. Даючи оцінку цій системі через кілька років нарком труда РСФРР, а згодом й СРСР В. Шмідт писав: Ви пам’ятаєте фондову систему? Закріплюючи за підприємством визначений фонд, розмір якого залишався незмінним й у випадку зменшення кількості робітників, ми тим самим створювали стимулювання для збільшення інтенсивності праці й зменшення надутих штатів. Це було початком переходу до колективних договорів. Свідомо ця система тривала дуже недовго й мала свої недоліки” [23].

В цілому, на початку 20-х рр. для реалізації нових принципів оплати праці умов не було. Велика інфляція, щоденне знецінювання рубля, відсутність достатньої кількості продовольчих товарів на ринку, й ринку фактично не було. Все це не давало можливості по справжньому стимулювати працюючих. Фактично всі три перші роки непу зберігаються натуральні виплати в якості заробітної платні [8, с.66].

За них твердо тримались робітники й їх профспілки. На IV з’їзді профспілок в травні 1921 р. переважна більшість делегатів вказували за повну заміну грошової форми виплати натурою [16]. Їх можна зрозуміти тому, що на той час (1921 р.) в середньому грошова частина місячної оплати праці дорівнювала в середньому

96 товарним копійкам або приблизно 14% всього заробітку [12, С.97].

Початок підвищення заробітної платні працівників в УСРР, як це відмічається у звітах губернських Рад профспілок, розпочався у травні 1922 р. [19, оп.1, спр.1180, арк.189]. В першу чергу, це стосувалось найбільш розвинутої в промисловому відношенні Донецької губернії. Так, ставки першого розряду в трьох основних групах промислових робітників зросли: у гірників на 111%, металістів – на 40%, хіміків – на 90% [5, №211, 7 листопада 1922 р.].

Важливо, на наш погляд, відмітити, що поряд з номінальною зростала і реальна (фактична) заробітна плата. Так, якщо реальну заробітну плату працівників УСРР на початку 1922 р. прийняти за 100%, то в кінці цього року вона зросла вже до 154% [10, №112, 22 травня 1923 р.]. Однак в цій справі виникли і певні складнощі. Так, XII з’їзд РКП(б) вказував, що заробітна платня на підприємствах важкої промисловості була значно нижчою, ніж в легкій [11, С.652]. Так, наприклад, середній фактичний заробіток одного робітника першого розряду, зайнятого в харчовій промисловості УСРР, складав 17 товарних карбованців, шкіряної – 22, а в металевій промисловості – всього лише 11 [7, №15-16, 1923, С.85].

Чому ж виникло таке становище на підприємствах важкої промисловості? По-перше, ця галузь була більш складною, не могла відродитись так швидко, як легка промисловість і стати прибутковою вже у 1922 р. По-друге, профспілки на великих промислових підприємствах проводили більш стриману політику щодо підвищення заробітної платні. Це підтверджують тези Південбюро ВЦРПС “Про політику регулювання заробітної платні в різних галузях господарства” до II з’їзду профспілок (жовтень 1922 р.). В них підкреслювалось, що рівень оплати праці у важкій промисловості визначався, головним чином, станом державних ресурсів. А в державних трестах він обумовлювався господарською міццю підприємств, що входили до нього. На підприємствах же легкої промисловості, більшість яких входили до приватного сектору, рівень заробітної плати багато в чому визначався потребами працівника та співвідношенням класових сил [21 оп.20, спр.1287, арк.20].

На такий стан вказувалось у виступі Х. Раковського, Голови РНК УСРР та члена Політбюро ЦК КП(б)У, на всеукраїнській нараді працівників відділів праці 28 лютого 1923 року. Він підкреслював, що на сьогодні, в цілому, в промисловості оплата праці є нижчою ніж у довоєнний час, а в легкій промисловості, на

дрібних підприємствах вона є більшою ніж у важкій індустрії [20, оп.1, спр.1209, арк.12].

Враховуючи це, XII з'їзд РКП(б) дав вказівку, щоб частина прибутків, отриманих в легкій промисловості, йшла на підвищення заробітної платні працівників важкої. Взагалі це суперечило політиці та основним принципам непу [23, с.257].

Іншим значним недоліком в оплаті праці була її несвоєчасна виплата, що мало широке розповсюдження у 1922 році. Це робилось для зменшення нестачі оборотних коштів на підприємствах. Так, наприклад, робітникам вугільної та металообробної промисловості заробітна платня за жовтень 1922 р. була видана тільки у кінці листопада, за листопад на початку січня 1923 р., а за грудень – тільки в лютому того ж 1923 року [13, С.261].

В свою чергу, несвоєчасна виплата заробітної платні приводила до значних збитків працюючих у зв'язку з інфляцією, яка мала місце у Радянській державі, в тому числі і в УСРР в цей час. Як констатував ЦК профспілки металістів, подібна затримка знижувала купівельну спроможність на 15-20% [4, 1922, №11-12, С.30].

В грудні 1922 р. – січні 1923 р. запізнення з виплатою заробітної плати в Катеринославській губернії викликало широке невдоволення у робітників окремих цехів деяких заводів і привело до 2-3-годинних страйків [21, оп.20, спр.1690, арк.21]. В цілому у 1922 р. в УСРР губернські ради профспілок зафіксували 1519 конфліктів (628 на державних підприємствах). З них більш тисячі було викликано несвоєчасною виплатою заробітної платні [20, оп.1, спр.1209, арк.7].

У 1923 році становище з виплатою заробітної платні ще більше погіршується. Так, розрив у виплаті зарплати (з часу начислення до часу виплати) у 1923 році в УСРР складав: для гірників – 43 доби, для металістів – 23, хіміків – 34, текстильників – 15, харчовиків – 3 і т.д. В цілому по республіці ця затримка була в середньому 29 діб [14, с.101].

Про вплив падіння курсу радянського карбованця на рівень оплати праці свідчить і такий факт, що з 1 січня 1923 р. по вересень цього ж року його курс впав у 31 раз [14, с.101].

Такий стан з оплатою праці у 1923 році викликав занепокоєння партійно-державного керівництва республіки і привів до того, що в 1924 р. при ЦК КП(б)У була створена спеціальна комісія по заробітній платні [21, оп.20, спр.1879, арк.7]. На своєму першому засіданні 4 вересня 1924 р. вона констатувала складне становище у зв'язку з несвоєчасною виплатою заробітної платні. Це, з її точки зору, загрожувало зривом

усього плану розвитку промисловості в УСРР та і в цілому в СРСР. Вона звернулася до партійно-державного керівництва СРСР з проханням надсилати в республіку більше грошей. З покращенням ситуації з виплатою заробітної платні спеціальна комісія в червні 1925 р. припинила свою діяльність [21, оп.20, спр.2082, арк.53].

Про перелом у справі з виплатою зарплати свідчить розширений звіт НКП УСРР за 1925/26 госп. рік. Хоча повністю проблему не було вирішено. Таким чином порушувалась стаття 65, що стосувалась оплати праці по КЗпП УСРР 1922 року [9].

Іноді робітники, вказуючи на норми трудового законодавства, звертались до суду. Наприклад, в Горлівці шість робітників звернулись до суду з позовом про оплату понаднормової праці за три роки і суд присудив заплатити кожному по 1200 рублів [21, оп.20, спр.2739, арк.17].

В цілому, на наш погляд, можна зробити висновок, що проблема з своєчасною видачею зарплати в основному була вирішена в останні роки непу, хоч поодинокі рецидиви затримки продовжували мати місце на окремих державних підприємствах.

Основними чинниками, що сприяли зростанню реальної оплати праці в УСРР, були: поліпшення стану промисловості, певне зростання продуктивності праці, порівняно добрий отриманий врожай зернових культур у 1922 р., укладання більш досконалих колективних договорів.

Разом з тим тут теж виникли проблеми. Про це свідчив початок 1923/24 госп. року. Зростання заробітної платні, яке можна було спостерігати протягом перших двох років непу, було перерване кризою збуту, яка виникла восени 1923 р. Це привело до зниження оплати праці. В окремих галузях економіки України воно розпочалося ще у влітку 1923 р. Криза збуту привела знову до перебоїв у видачі заробітної платні. Більш того розпочалось закриття деяких підприємств і зростання безробіття в республіці [22, с.259].

Важкі умови, що виникли внаслідок кризи збуту й несприятливої економічної кон'юнктури, ще більш загострилися навесні 1924 р. В цьому зв'язку головне завдання у сфері політики заробітної плати господарські органи вбачали в збереженні на досягнутому рівні реальної зарплати, а також в її вчасній виплаті. Цього можна було досягти шляхом переведення зарплати для її виплати в червоний обрахунок за поточним курсом встановленого колективними договорами.

В цілому, в перші два-три роки непу по достатньо об'єктивним причинам радянському керівництву не вдалось стабілізувати заробітну платню, створити її мірою праці та споживання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На протязі першої половини 20-тих років йде пошук "своїх методів" (радянських) зацікавлення. В результаті радянська держава виробила деякі "свої методи" матеріального стимулювання, які відрізнялись від інших країн. Традиційно оплата праці складала основу життя й добробуту робітника. Але в радянські часи широко практикувалось також різноманітні соціальні виплати й пільги (дешеве й безкоштовне житло, безкоштовний транспорт, натуральні виплати, організація відпочинку тощо). Ці виплати мали на меті, хоч частково матеріально підтримати робітника, який мав як правило невелику заробітну платню. Все це вирішувало дві взаємопов'язані задачі: стимулювати високопродуктивну працю та демонструвати турботу "пролетарської держави" про людину праці.

Однією з головних задач правлячої партії й наріжною установкою в сфері оплати праці була диференціація оплати заробітної платні в залежності від продуктивності праці кожного працівника. По суті весь період 1920-х рр. йде пошук форм та методів організації оплати праці. Вирішити її протягом всього радянського періоду так і не вдалося.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев А. Профессиональные союзы в России в 1921-1922 гг. / А.Андреев. – М.: Профиздат, 1922. – С.25-26.
2. Божко В.М. Генеза правового регулювання оплати праці / В.М. Божко. – Полтава: Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, 2010. – 400 с.
3. Бюллетень Южбюро ВЦСПС. – Х.,1921.
4. Вестник труда: Орган ВЦСПС. – М.,1920-1923.
5. Всероссийская кочегарка: Орган Донецкого губкома КП(б)У и губисполкома ВСГ и Донугля. – Горловка, 1922.
6. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. Т.1: 1917-1928 гг. – М., 1957. – С.233-234.
7. Известия ЦК КП(б)У: Орган ЦК КП(б)У. – Х.,1922-1925.
8. Илюхов А.А. Как платили большевики: Политика советской власти в сфере оплаты труда в 1917-1941 гг. / А.А. Илюхов. – М.: РОССПЭН, 2010. – 415 с.
9. Кодекс законів про працю УСРР від 15 листопада 1922 р. – Х.: НКЮ УСРР. – 1929. – 48 с.
10. Коммунист: Орган Центрального и Харьковского комитетов КП(б)У. – Х.,1925.
11. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций пленумов ЦК в 14 т. (1898-1986) / [Под общей редакцией А.Г. Егорова и К.М. Боголюбова] – Изд. 9. – М.: изд-во пол. лит-ры, 1985 – Т.2: 1917-1922. – 1983. – 326 с.
12. Лаврентьев В. Заработная плата в России прежде и теперь. / В. Лаврентьев. – М.: Пролетарий, 1925. – 111 с.
13. Лютов Л.Н. Государственная промышленность в годы нэпа (1921-1929 гг.). / Л.Н. Лютов. – Саратов: изд-во Саратов. унта, 1996. – 320 с.
14. Отчет Укрбюро ВЦСПС ко второму съезду профсоюзов Украины. – Х.: Украинский рабочий, 1923. – 186 с.
15. Правда: Орган Центрального и Московского губернского комитетов РКП(б). – М., 1921-1929. 9 квітня 1921 р.
16. Профсоюзы СССР. Документы и материалы. Профсоюзы в период построения социализма в СССР. – Т.2: 1917-1937. – М., 1963. – 420 с.
17. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – М.: Политиздат, 1967. – Т.2: 1929-1940 гг. – С.732-737.
18. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского Правительства РСФСР (далі СУ РСФСР). - 1921. – №27. – ст.159.
19. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (далі ЦДАВО України) Ф.2605 – Українська республіканська рада професійних спілок.
20. ЦДАВО України. Ф. 2623. – Наркомат праці УСРР.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 1 – ЦК КПУ.
22. Шиян К. Борьба рабочих Украины за восстановление промышленности (1924-1925 гг.). / К. Шиян. – К.: Держполітвидав, 1959. – 290 с.
23. Шмидт В. Наша политика в области заработной платы // Вестник труда. / В. Шмидт. – 1925. - №9. – С.9-10.